

คติธรรมในกลอนสุภาสิตของสุนทรภู่:

คุณค่าที่ไม่เคยล้าสมัย

รังรอง นิลประภัสสร*

บทนำ

สังคมไทยเป็นสังคมพุทธ มีหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาฝังแน่นอยู่ในจิตใจของคนไทยมาช้านาน การถ่ายทอดความรู้สึกนึกคิดใดๆ จึงมักสอดแทรกหลักธรรมดังกล่าวอยู่เสมอทั้งทางตรงและทางอ้อม อาทิ พระธรรมเทศนา พระบรมราโชวาทในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว คำกล่าวของบุคคลสำคัญในงานพิธีต่างๆ งานเขียนร้อยแก้ว เช่น นิยาย เรื่องสั้น บทความ ฯลฯ ตลอดจนงานเขียนร้อยกรองประเภทกาพย์ กลอน โคลง ฉันท์ ร่าย และบทร้อยกรองประเภทหนึ่งซึ่งสอดแทรกหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาไว้อย่างเด่นชัด คือ “กลอนสุภาสิต”

คำว่า “สุภาสิต” มีความหมายตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕ (๒๕๓๘, น.๘๔๖) ว่า “ถ้อยคำหรือข้อความที่กล่าวสืบต่อกันมาช้านานแล้ว มีความหมายเป็นคติสอนใจ...” ดังนั้น กลอนสุภาสิตจึงเป็นบทกลอนที่มีเนื้อหามุ่งในทางสั่งสอน หรือเป็นข้อควรประพฤติปฏิบัติส่วนคำว่า “คติธรรม” พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕ (๒๕๓๘, น.๑๖๕) ให้ความหมายไว้ว่า “ธรรมที่เป็นแบบอย่าง คติธรรมจึงเป็นคุณความดีที่สมควรนำมาเป็นแบบอย่างในการประพฤติปฏิบัติ จัดเป็นวัฒนธรรมที่เกี่ยวกับจิตใจ และมีที่มาจากพระพุทธศาสนา เมื่อพิจารณาแล้ว การศึกษากลอนสุภาสิตจึงเป็นการศึกษาคติธรรมในบทกลอนเรื่องนั้นๆ และด้วยเหตุที่คติธรรมจัดเป็นวัฒนธรรมประเภทหนึ่ง และวัฒนธรรมนับเป็นส่วนหนึ่งของสังคม การศึกษาคติธรรมในบทกลอนเรื่องใดจึงทำให้มองเห็นสภาพสังคมในยุคสมัยนั้นด้วย เพราะคติธรรมที่พบบ่อยสะท้อนให้เห็นการประพฤติปฏิบัติของราษฎรในสังคม หรือสะท้อนให้เห็นว่า สังคมสมัยนั้นปรารถนาสมาชิกของสังคมที่มีคุณสมบัติเช่นไร

บทความนี้ ผู้เขียนมุ่งศึกษาคติธรรมจากกลอนสุภาสิต ๓ เรื่องของสุนทรภู่ ได้แก่ *สวัสดิรักษา* *เพลงยาวถวายโอวาท* และ *สุภาสิตสอนหญิง*** กลอนสุภาสิตทั้ง ๓ เรื่องนี้ แม้กวีเอกสุนทรภู่จะมุ่งอบรม

* อาจารย์ประจำภาควิชาภาษาไทย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ค.บ. (สาขามัธยมศึกษา วิชาเอกภาษาไทย), ค.ม. (สาขาการสอนภาษาไทย) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

** นักวรรณคดีหลายท่านเชื่อว่าไม่ใช่ผลงานของสุนทรภู่ แต่ในที่นี้ผู้เขียนศึกษาจาก *ชีวิตและงานของสุนทรภู่* ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งรวมเรื่องนี้ไว้เป็นผลงานของสุนทรภู่ด้วย

ดังนั้นจึงมีลักษณะที่ครูเกรงกลัวลูกศิษย์ปรากฏอยู่ในคำสอนด้วย เช่น กลัวความผิดที่บังอาจสอนเจ้านาย กลัวเจ้านายจะไม่โปรด

อย่าเฉียวจนหุนหวนว่าลนลาม

เห็นแก่ความรักโปรดซึ่งโทษกรรม

(ตำราขนานภาพ, ๒๕๑๕, น.๕๑๕)

แต่ด้วยความรักลูกศิษย์จึงต้องอบรมสั่งสอน ด้วยเหตุนี้สุนทรภู่จึงมักอ้างคำสอนที่มีมาแต่โบราณ เป็นระยะๆ ซึ่งนอกจากจะดูหนักแน่นน่าเชื่อถือแล้ว ยังไม่ดูเป็นการอาจอ้อมที่คนธรรมดาจะพึงสั่งสอน เจ้านายโดยตรงอีกด้วย ถึงกระนั้นคำสอนต่างๆ ก็สมควรแก่ยุคสมัย และเมื่อพิจารณาให้ดีจะเห็นว่าเป็นการนำเอาประสบการณ์ ความคิด ความรู้สึกส่วนตัวที่พบเห็นว่าไม่เหมาะสมไม่ควรมาอบรมด้วย ตัวอย่าง เนื้อหาเช่น ความขยันหมั่นเพียรในการศึกษาหาความรู้ คือการศึกษาอย่างกว้างขวางและลึกซึ้ง ความซื่อสัตย์ทั้งวาจาและการกระทำ ความมีน้ำใจ การวางตนเหมาะสม ความกตัญญู ฯลฯ

๓. **สุภาษิตสอนหญิง** กล่าวกันว่าสุนทรภู่แต่งเรื่องนี้เพื่อขายเลี้ยงชีพหลังจากสึกแล้ว คือประมาณ พ.ศ. ๒๓๘๐ - ๒๓๘๓ ซึ่งอยู่ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้จุดมุ่งหมายของการแต่ง กลอนสุภาษิตเรื่องนี้จะเพื่อไว้ขายเลี้ยงชีพก็ตาม แต่เนื้อหาก็มุ่งอบรมสั่งสอนเพศหญิงให้ปฏิบัติตนเหมาะสมกับความเป็นกุลสตรีตามยุคสมัยนั้นๆ อาทิ การรู้จักประมาณตน ความสุภาพเรียบร้อย มีสัมมาคารวะ การรู้จักรักนวลสงวนตัว การวางตนเหมาะสม ความกตัญญู การเป็นแม่บ้านแม่เรือน และรู้จักหน้าที่ของ ภรรยาที่ดี ฯลฯ เจื้อ สตะเวทิน (๒๕๑๖, น.๑๕๕) ก็ได้กล่าวถึงคุณค่าของเนื้อเรื่องสุภาษิตสอนหญิงไว้ว่า “เป็นการรวบรวมจริยธรรมสำหรับผู้หญิงไว้อย่างดี ผู้อ่านจะเห็นวัฒนธรรมหญิงไทยได้อย่างชัดเจน”

เมื่อพิจารณาข้อความ ทั้งที่เป็นข้อควรประพฤติปฏิบัติและข้อควรงดเว้น จากเนื้อหาในกลอนสุภาษิตทั้ง ๓ เรื่องแล้ว จะเห็นได้ว่า ทั้งส่วนที่เป็นคำสอนมาแต่โบราณ ส่วนที่เป็นความคาดหวังของ สังคมสมัยนั้น ส่วนที่เป็นประสบการณ์ที่สุนทรภู่พบเห็นจากการประพฤติปฏิบัติของราษฎร ตลอดจน ส่วนที่เป็นทัศนคติของสุนทรภู่เอง ล้วนคือคติธรรมที่เป็นหลักในการดำเนินชีวิตของราษฎรในยุคสมัยนั้น และส่วนใหญ่มาจากหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา ดังจะได้เสนอรายละเอียดต่อไป

คติธรรมในกลอนสุภาษิตกับสังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์

จากการศึกษาช่วงเวลาในการแต่งกลอนสุภาษิต ๓ เรื่องของสุนทรภู่ พบว่าอยู่ในสมัยกรุงรัตน-โกสินทร์ตอนต้น สภาพสังคมในสมัยนี้มีรูปแบบเดียวกับสมัยกรุงศรีอยุธยา โดยสรุป คือ

๑. เป็นสังคมศักดินา มีการแบ่งชนชั้นในสังคมเป็น ๒ ชั้นใหญ่ๆ มีศักดินา* เป็นตัวกำหนดชนชั้น คือชนชั้นปกครอง มีพระมหากษัตริย์เป็นผู้นำมาจตุสด เป็นที่เกรงกลัวของขุนนางและราษฎร ขุนนาง เป็นผู้ที่รับราชการสนองพระมหากษัตริย์ มีโอกาสได้รับผลประโยชน์สูง ทั้งผลประโยชน์ตามตำแหน่งหน้าที่ หรือเรียกร่องจากราษฎรทั่วไป คนกลุ่มนี้จึงเป็นผู้มีอภิสิทธิ์เหนือราษฎร อีกชนชั้นหนึ่งคือชนชั้นถูกปกครอง

* ศักดินา หมายถึง กรรมสิทธิ์ในการถือที่นา กำหนดตามชั้นของขุนนางว่าจะจูงที่นาได้สูงสุดจำนวนกี่ไร่ นอกจากนี้ยังเป็นเครื่องกำหนดหน้าที่ ขอบข่ายความรับผิดชอบ อภิสิทธิ์ สิทธิแห่งอำนาจ ตลอดจนเป็นสิ่งบอกรฐานะในสังคมที่สำคัญที่สุด ตั้งแต่ชั้นเจ้านายลงมาถึงไพร่และทาส

ได้แก่ *ไพร่* ซึ่งหมายถึงราษฎรทั่วไปทั้งหญิงชาย มีจำนวนมากที่สุดและเป็นกำลังสำคัญที่สุดของบ้านเมือง ทาส เป็นชนชั้นที่ต่ำกว่าไพร่ เป็นผู้ที่ถูกอยู่ในบังคับของนายทาส ไม่มีอิสระจะไปไหนหรือทำอาชีพได้เลย

นอกจากการแบ่งชนชั้นในลักษณะดังกล่าวแล้ว ยังมีการแบ่งชั้นทางเพศด้วย คือให้ความสำคัญแก่เพศชายมากกว่าเพศหญิง ทั้งในด้านการอบรมเลี้ยงดู การศึกษา และความเป็นอยู่ในสังคม ซึ่งอาจเป็นเพราะเพศชายได้รับการศึกษาสูง มีปัญญา ความรู้ สามารถทำงานให้ก้าวหน้าได้นี้เอง จึงทำให้สังคมยกย่องเพศชาย ในขณะที่เพศหญิงถูกกดขี่เพราะไม่มีโอกาสได้รับการศึกษา ด้วยเมื่อเติบโตก็ต้องออกเรือนไปทำหน้าที่ของภรรยาที่ดี ลักษณะเช่นนี้สอดคล้องกับสภาพสังคมที่เห็นว่าผู้หญิงในยุคนั้นถูกกดอยู่ในอำนาจของฝ่ายชายดังที่รัชนิกร เศรษฐโร (๒๕๓๒, น.๑๐๒) กล่าวไว้ว่า “ส่วนหญิงไทยจะถูกคาดหวังว่าขณะที่ยังเป็นสาวพรหมจรรย์ต้องหวนแหวนพรหมจารีเพื่อมอบให้แก่สามีในอนาคต ถูกเข้มงวดกวดขันในเรื่องความเป็นอยู่ ไม่ค่อยมีอิสระนักในเรื่องชีวิตส่วนตัว และการเลือกคู่ครอง ไม่มีสิทธิแม้จะปกป้องสิทธิของตน... และเมื่อมีสามีจะหย่าร้างไม่ได้เลย เพราะสังคมไม่ยอมรับหญิงที่หย่าขาดจากสามี”

๒. เป็นสังคมพุทธศาสนา สังคมในสมัยนั้นถือว่าวัดเป็นศูนย์กลางในการดำเนินชีวิต ทุกคนนับถือเคารพเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา การทำกิจพิธีต่างๆ รวมทั้งการศึกษาเล่าเรียนก็กระทำกันที่วัด และเพราะความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาจึงดำเนินชีวิตตามหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ดังที่สุพิศวง ธรรมพันทา (๒๕๓๒, น.๑๔๑) กล่าวไว้ว่า “...พระพุทธศาสนาเป็นที่พึ่งทางจิตใจ และเป็นแนวปฏิบัติในการดำรงชีวิตอย่างสงบสุขของคนไทยได้ดียิ่งตลอดมา ทั้งมีอิทธิพลอย่างสำคัญในการเสริมสร้างความมั่นคงของชาติ การปลูกฝังคุณธรรมและจริยธรรมของคนไทยมาอย่างต่อเนื่องจนถึงทุกวันนี้” แต่นอกจากศาสนาพุทธแล้ว ยังมีความเชื่อดั้งเดิม เช่น ภูตผี ปีศาจ อำนาจเร้นลับ ตลอดจนความเชื่อทางไสยศาสตร์ตามลัทธิทางศาสนาพราหมณ์ ฮินดู เข้ามาผสมผสานอยู่ด้วย

๓. มีการจัดการศึกษาในลักษณะที่ไม่เป็นแบบแผน มีวัดเป็นสถานศึกษา และมีพระสงฆ์เป็นครูผู้สอน จึงเป็นการจำกัดผู้เรียนว่าต้องเป็นเพศชายไปโดยปริยาย กวีเอกสุนทรภู่ซึ่งแต่งกลอนสุภาพ ๓ เรื่องนี้ ก็ได้รับการศึกษาในลักษณะดังกล่าว คือเรียนหนังสือและวิชาการอื่นๆ กับพระที่วัดชีปะขาว (วัดศรีสุดาราม ในปัจจุบัน) แต่สุนทรภู่โชคดีตรงที่มีมารดาอาศัยอยู่กับพระอัครชายาของกรมพระราชวังหลัง และสุนทรภู่เองก็ถวายตัวเป็นข้าในวังหลัง การศึกษาของสุนทรภู่จึงมิใช่มีเพียงการศึกษาที่วัดชีปะขาวเท่านั้น แต่สุนทรภู่ได้รับความรู้หลายด้านจากเจ้านายในวังด้วย ทำให้มองเห็นลักษณะของการจัดการศึกษาอีกประการหนึ่ง คือ หากเป็นพระมหากษัตริย์หรือเจ้านายย่อมจะมีโอกาสได้รับการศึกษาความรู้วิชาต่างๆ อย่างดีจากนักปราชญ์ราชบัณฑิตในราชสำนักนั้น ดังที่ภิญโญ ศรีจำลอง (๒๕๒๙, น.๙๖) กล่าวถึงการศึกษาคำความรู้ของสุนทรภู่ไว้ว่า

...ท่านเป็นผู้ใกล้ชิดบุคคลสำคัญทั้งที่เป็นเจ้านาย พระบรมวงศ์ชั้นสูง ขุนนางสำคัญๆ ของกรุงรัตนโกสินทร์ในยุคนั้น ตลอดจนถึงกวีผู้ทรงคุณวุฒิผู้ซึ่งมาติดต่อกับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยราชกุล ด้วยเหตุผลที่ท่านเป็นผู้รับใช้ใกล้ชิดในฐานะมหาดเล็ก และความเป็นเด็กเฉลียวฉลาดที่ทำให้ท่านผู้ใหญ่เหล่านั้นเมตตา ความรู้วิชาการต่างๆ ที่สำคัญของคนไทยสมัยนั้นย่อมได้รับการถ่ายทอดถึงท่านสุนทรภู่โดยทางอ้อม...

การศึกษาอีกรูปแบบหนึ่งคือการสืบทอดวัฒนธรรมจากบรรพบุรุษ เช่น งานฝีมือ งานช่างต่างๆ เป็นการถ่ายทอดความรู้จากพ่อ แม่ ปู่ ย่า ตา ยาย มายังลูกหลาน การศึกษาในลักษณะนี้นับว่ามีส่วน

ส่งเสริมให้เป็นสังคมที่เคารพยกย่องผู้อาวุโสด้วย

จากสภาพสังคมโดยสรุปข้างต้น เมื่อนำมาพิจารณาคุณธรรมในกลอนสุภาสิต ๓ เรื่องของสุนทรภู่ แล้ว ทำให้มองเห็นคุณธรรมที่เกิดจากสภาพสังคมสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น แบ่งเป็น ๓ ประการใหญ่ๆ คือ

๑. คุณธรรมซึ่งมีที่มาจากสังคมศักดินา พิจารณาคุณธรรมต่างๆ ดังนี้

๑.๑ **คุณธรรมต่อพระมหากษัตริย์** ได้แก่ **ความจงรักภักดี** ส่วนใหญ่สะท้อนมาจากผู้แต่งคือสุนทรภู่ ที่มีความจงรักภักดีต่อเจ้านายในลักษณะ “อาสาเจ้าจนตัวตาย” เช่น ในเพลงยาวถวายโอวาท (ดำรงราชานุภาพ, ๒๕๑๕, น.๕๑๐) กล่าวว่า

มิสูญลับดับจิตชีวิตยัง

จะเวียนบังคมบาทไม่ขาดปี

แม้ไปทัพจับศึกก็เฝ้ามาด

จะรองบาททรงขบขทศรี

สู้อาสาว่าจะตายวายชีวี

ด้วยภักดีได้จริงทุกสิ่งอัน

นอกจากนี้ สุนทรภู่อยังแสดงความจงรักภักดีออกมาในรูปของความห่วงใยในพระอิริยาบถและพระจริยาวัตรในพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เช่น **ให้รู้จักรักษาความสะอาดของร่างกาย ให้มีพระอิริยาบถเหมาะสม** เพื่อให้ทรงมีสง่าราศีสมกับเป็นพระราชโอรสของพระมหากษัตริย์ เช่น

แล้วสรองน้ำชำระพระนลาฏ

จึงหุดผาดผิวพรรณในสัณฐาน

เสด็จไหนให้สรองชลธาร

เป็นฤกษ์พารูปไล่แล้วไคลคลา ฯ

(ดำรงราชานุภาพ, ๒๕๑๕, น.๕๐๒)

๐ **อนึ่งสุหนักรักเฝ้าแต่เห่าหอน**

อย่าขู่ค่อนคาวัวอชฌาลัย

เสียดังร่าศึกมีภัย

คนมิได้ยาเอยเกรงวาวา

(ดำรงราชานุภาพ, ๒๕๑๕, น.๕๐๓)

เห็นห้วยหนองคลองน้อยอย่าลอยลง

จะเสียทรงสีทองละอองนวล

(ดำรงราชานุภาพ, ๒๕๑๕, น.๕๑๗)

นอกจากการรักษาพระอิริยาบถและพระจริยาวัตรแล้ว ดังที่กล่าวว่าพระมหากษัตริย์ในยุคสมัยนั้นมีอำนาจเหนือขุนนางและราษฎร คำสอนในฐานะครูของสุนทรภู่จึงมุ่งให้วางพระองค์ดี ไม่ใช่อำนาจในทางที่ไม่ถูกต้อง เพื่อให้ทั้งเป็นที่รักและยำเกรงของคนทั่วไป เช่น

จงโอบอ้อมถ่อมถดพระยศศักดิ์

ถ้าสูงนักแล้วก็เขาเข้าไม่ถึง

ครั้นต่ำนักมักจะผิดคิดรำพึง

พอกำกึ่งกลางนั้นชั้นนักร ฯ

(ดำรงราชานุภาพ, ๒๕๑๕, น.๕๑๒)

เขาทำขอบบดอบให้น้ำใจชื่น

จึงเรริงรักแรงไม่แทงหนึ

(ดำรงราชานุภาพ, ๒๕๑๕, น.๕๑๒)

๑.๒ คติธรรมที่มาจากสภาพสังคมที่ให้ความสำคัญแก่เพศชายมากกว่าเพศหญิง ด้วยเหตุนี้จึงมีการเน้นความประพฤติและการวางตัวของเพศหญิงในสมัยนั้นให้มีกิริยางดงาม ได้แก่ สุภาพเรียบร้อย รู้จักรักนวลสงวนตัว และวางตัวเหมาะสม เพื่อให้เพศชายปรารถนาหญิงนั้นเป็นคู่ครอง เห็นได้ชัดใน “สุภาษิตสอนหญิง” ดังตัวอย่าง

เมื่อยามยิ้มยิ้มไว้แต่ในพักตร์	อย่ายิ้มหนักเสียสง่าพาสลาย
อย่าเท้าแขนเท้าคางให้ห่างกาย	อย่ากรีดกรายกรอมเพละเที่ยวเราะเริง

(ตำรงราชานูภาพ, ๒๕๑๕, น.๕๓๐)

หรือกล่าวถึงการแต่งกายให้เหมาะสม ดังตัวอย่าง

จะนุ่งห่มดูพอสมควรดีสงวน	ให้สมควรรับพักรับตามศักดิ์ศรี
จะมัดหน้าทาแบ่งแต่งอินทรีย์	ดูฉวีวิว่าเนื้ออย่าเหลือเกิน

(ตำรงราชานูภาพ, ๒๕๑๕, น.๕๒๑-๕๒๒)

นอกจากนี้ยังมีคติธรรมสำหรับผู้หญิงที่แต่งงานแล้ว คือ มีความซื่อสัตย์ต่อสามี รู้จักหน้าที่ของภรรยาที่ดี คือเป็นแม่บ้านแม่เรือน เคารพสามี เป็นต้น นับเป็นคติธรรมที่สนับสนุนสภาพสังคมที่ยกย่องเพศชายอย่างชัดเจน ดังตัวอย่าง

จงซื่อต่อภัสดาสามี	จนชีวิตวีรสตรีเจ้าตัดษัย
	(ตำรงราชานูภาพ, ๒๕๑๕, น.๕๔๐)
เอาใจห้าวห้าวจะรักเจ้าหนักหนา	หมั่นนำพาการเรือนอย่าเชื่อนเฉย
แม้้นหัวทักขุกใช้ไม่เสบย	อย่าวายเลยลามลวนให้กวนใจ
	(ตำรงราชานูภาพ, ๒๕๑๕, น.๕๔๑)
ค่านับนอบสามีทุกวัน	อย่าคุดันคือตึงตะบึงตะบอน
	(ตำรงราชานูภาพ, ๒๕๑๕, น.๕๔๐)

จากคติธรรมที่กล่าวถึงทั้งหมดนี้จะเห็นได้ว่ามี ๒ ลักษณะ คือ ทั้งเป็นการประพฤติปฏิบัติในสังคม เช่น การที่สุนทรภู่จงรักภักดีต่อเจ้านาย และทั้งเป็นสิ่งที่สังคมสมัยนั้นปรารถนา ดังเช่นคำสอนที่สุนทรภู่ถวายแด่พระราชโอรส หรือการวางตัวที่เหมาะสมของผู้หญิงในสมัยนั้น อย่างไรก็ตาม คติธรรมเหล่านี้ล้วนสะท้อนสภาพสังคมของการแบ่งชนชั้นทั้งสิ้น

๒. คติธรรมซึ่งมีที่มาจากความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา แบ่งได้เป็น ๓ ประการ ดังนี้

๒.๑ คติธรรมที่แสดงคุณลักษณะเด่นของพระพุทธศาสนา พิน ดอกบัว (๒๕๔๒, น.๕ - ๑๒) กล่าวถึงลักษณะเด่นของพระพุทธศาสนาไว้ว่า พระพุทธศาสนาถือว่าทุกสิ่งทุกอย่างเกิดจากเหตุปัจจัย ไม่มีอะไรเกิดขึ้นได้เอง คำสอนของพระพุทธเจ้าล้วนเป็นสัจธรรม คือเป็นความจริงตามกฎธรรมชาติ ใครทำสิ่งใดไม่ว่าเป็นคุณหรือโทษย่อมได้รับผลจากสิ่งนั้น เป็นศาสนาแห่งปัญญา มนุษย์สร้างความเจริญได้ก็ด้วยปัญญา เป็นศาสนาแห่งเมตตาธรรม ถือว่าชีวิตมีความสำคัญที่สุด และชีวิตจะสงบสุขได้ต้องมีเมตตาต่อกัน

ถือว่ากรรมหรือการกระทำมีบทบาทต่อทุกชีวิต ใครทำกรรมใดไว้ย่อมได้รับผลเช่นนั้น ถือว่าความขยันหมั่นเพียรจะนำผลสำเร็จมาให้ นอกจากนี้ยังเป็นศาสนาแห่งการพึ่งตนเอง ยึดถือความถูกต้องเที่ยงธรรม ความมีใจกว้าง ความไม่ยึดมั่นถือมั่น ด้วยไม่มีตัวตนที่แท้จริง สิ่งสำคัญคือการกำจัดกิเลส การหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด และสุดท้ายคือเป็นศาสนาแห่งเหตุผล คติธรรมที่แสดงถึงคุณลักษณะเด่นที่ปรากฏในกลอนสุภาสิต ๓ เรื่องของสุนทรภู่มีหลายประการ ในที่นี้จะยกตัวอย่างให้เห็นชัดเจนบางประการ คือ

๒.๑.๑ การไม่เบียดเบียนชีวิตผู้อื่น ตรงกับลักษณะเด่นในพระพุทธศาสนาเรื่องการเห็นความสำคัญของชีวิต เช่น

อนึ่งนั้นวันกำเนิดเกิดสวัสดิ์	อย่าฆ่าสัตว์เสียดสง่าทั้งราวสี
	(ตำราขนานภาพ, ๒๕๑๕, น.๕๐๔)

๒.๑.๒ ความเชื่อเรื่องกรรม มีกล่าวในกลอนสุภาสิตหลายตอน ซึ่งให้เห็นว่าใครทำกรรมใดไว้ย่อมได้รับผลตอบแทนเช่นนั้น เช่น สุนทรภู่ยอมรับว่าเพราะตนทำกรรมไว้จึงต้องจากพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

แต่ยามนี้มีกรรมจะจำจาก	ด้วยแสนยากยังไม่มีที่จะเห็น
	(ตำราขนานภาพ, ๒๕๑๕, น.๕๑๑)

หรือที่สุนทรภู่กล่าวว่า ผู้หญิงที่ไม่ยอมเลี้ยงบิดามารดาต่อไปจะต้องรับกรรม เช่น

คนผู้นั้นครั้นตายวายชีวาตม์	คงไม่คลาดแคล้วนรกตกกลา
.....	.....
ถ้าอยู่ไปในมนุษย์โลกเล่า	เทพเจ้าท่านก็แข่งแสวงสังหารณ์
ให้ยากยับอับปราอนาทร	ยิ่งกว่าทำมารดรให้ร้อนใจ
	(ตำราขนานภาพ, ๒๕๑๕, น.๕๒๘)

๒.๑.๓ ความขยันหมั่นเพียร และผลเสียของความเกียจคร้าน ในกลอนสุภาสิตของสุนทรภู่กล่าวไว้หลายช่วง เช่น

อุตส่าห์เรียนเขียนอ่านบูรณราช	.....
	(ตำราขนานภาพ, ๒๕๑๕, น.๕๑๐)
อย่าเกียจคร้านการสตรจริงนิยม	จะอุดมสินทรัพย์ไม่อับจน
	(ตำราขนานภาพ, ๒๕๑๕, น.๕๒๗)
ถ้าคร้านเกียจเกียรตียศก็ถดถอย	ข้าไทพลอยแพลงพลิกออกหลีกหนี
	(ตำราขนานภาพ, ๒๕๑๕, น.๕๑๓)

๒.๒ คติธรรมที่แสดงหลักคำสอนประการสำคัญในพระพุทธศาสนา คือ การประพฤติดีทางกาย วาจา และจิตใจ ปรากฏในกลอนสุภาสิตทั้ง ๓ เรื่องของสุนทรภู่ ดังจะยกมาพอให้เห็นเป็นตัวอย่าง คือ

๒.๒.๑ การประพฤติดีทางกาย หมายถึงการแสดงออกทางกายในสิ่งที่ดีงาม อันได้แก่ การมีสัมมาคารวะต่อผู้สมควรเคารพ ผู้อาวุโส ผู้รู้ ฯลฯ เป็นการสร้างเสน่ห์ให้แก่ตนเอง เช่น

อนึ่งพบปะพระสงฆ์ทรงศีลา	ไม่วันทาถอยถดทั้งยศทรัพย์ (ดำรงราชานุกาพ, ๒๕๑๕, น.๕๐๓)
หนึ่งนักปราชญ์ราชครูซึ่งรู้หลัก	อย่าถือศักดิ์สนทนาอัชฌาศัย (ดำรงราชานุกาพ, ๒๕๑๕, น.๕๑๑)
เห็นผู้ใหญ่หรือใครเขานั่งแน่น ค่อยวอนว่าข้าขอจรดล	อย่าไกวแขนบัดเช่นไม่เห็นหน นั่นแลคนจึงจะมีปราณีนาง (ดำรงราชานุกาพ, ๒๕๑๕, น.๕๒๙)

๒.๒.๒ การประพฤติดีทางวาจา ตามหลักพระพุทธศาสนามี ๔ ประการ คือ ไม่พูดเท็จ ไม่พูดส่อเสียด ไม่พูดเพื่อเจ้อ และไม่พูดคำหยาบ นั่นคือสังคมย่อมปรารถนาผู้ที่มีวาจาสัตย์ จริ่งใจ คิดให้ดี ก่อนพูด พูดจา มีสาระ และพูดจาสุภาพ ไม่ว่าผู้พูดและผู้ฟังจะอยู่ในสถานะใด และมีเพศใด ดังตัวอย่าง

.....	ให้เหมือนแรกเริ่มตรัสไม่ขัดขืน
เซ่งนางออกอกไปมิได้คืน	จึงจักยืนยัตยาวดังกล่าวคำ (ดำรงราชานุกาพ, ๒๕๑๕, น.๕๑๑)

จากตัวอย่างข้างต้น สุนทรภู่เปรียบคำพูดของเจ้านายว่าควรให้เป็นประดุจงาช้าง ซึ่งหมายถึงการมีวาจาสัตย์ที่เมื่อกล่าวแล้วจะไม่คืนคำนั่นเอง และเพราะวาจาเป็นเรื่องสำคัญจึงควรงดเว้นการพูดเท็จ เพราะจะทำให้ไม่มีผู้ใดเชื่อถือ

ชั้นจะยืมของใครเขาไม่เชื่อ	ด้วยตัวเหลือโป้ปดสบถถี้
ปากก็หวานเหมือนน้ำตาลเพชรบุรี	ข้าวของมิให้ไปมิได้คืน (ดำรงราชานุกาพ, ๒๕๑๕, น.๕๓๓)

นอกจากนี้ยังควรเว้นการพูดจาส่อเสียด ยุยง ด้วยจะส่งผลต่อผู้ที่เรากล่าวถึงในด้านร้าย หากสิ่งที่พูดไม่ใช่ความจริง อันจะเป็นบาปแก่ผู้พูดเอง เพราะ

จะรักชังทั้งสิ้นเพราะล้นพลอด	เป็นอย่างยอดแล้วพระองค์อย่าสงสัย (ดำรงราชานุกาพ, ๒๕๑๕, น.๕๑๒)
------------------------------	--

ข้อควรงดเว้นอีกประการหนึ่งเกี่ยวกับการพูดคือ การพูดเพื่อเจ้อ ซึ่งไม่เกิดประโยชน์อันใด

เมื่อเหน้อยอ่อนนอนหลับอยู่กับบ้าน	อย่าเที่ยวพ่วนพูดผลอประจ้อประแจ (ดำรงราชานุกาพ, ๒๕๑๕, น.๕๒๗)
จะพูดจาสารพัดประหยัดปาก	อย่าพูดมากเติมต่อซึ่งข้อข่า (ดำรงราชานุกาพ, ๒๕๑๕, น.๕๔๒)

คติธรรมทางวาจาอีกประการที่ควรนำไปปฏิบัตินอกจากการมีวาจาสัตย์คือ การพูดจาสุภาพ อ่อนหวาน อันจะช่วยสร้างความเจริญแก่ผู้พูดเอง ไม่ถูกดูถูก และยังช่วยให้ทำกิจต่างๆ สำเร็จได้ด้วยดี ดังตัวอย่าง

แล้วเอื้อนอรรถวรัศความที่ตีก่อน	จะถาวรพูนเกิดประเสริฐศักดิ์ (ตำรงราชานูภาพ, ๒๕๑๕, น.๕๐๑)
อันอ้อยตาลหวานลิ้นแล้วสิ้นซาก	แต่ลมปากหวานหูไม่รู้หาย (ตำรงราชานูภาพ, ๒๕๑๕, น.๕๑๒)
จะพูดจาปราศรัยกับใครนั้น ไม่ควรพูดอ้ออึ้งขึ้นมิ่งกุ	อย่าตะคั่นตะคอกให้เคืองหู คนจะหลู่ลวงลามไม่ขามใจ (ตำรงราชานูภาพ, ๒๕๑๕, น.๕๒๙)

๒.๒.๓ ประพฤติดีทางจิตใจ จิตใจดีย่อมมาจากความคิดที่ดี และจะนำไปสู่การกระทำที่
ดีงามด้วย เช่น การถือสันโดษ ความกตัญญู การรู้จักข่มใจ และความอดทน ตัวอย่างของการถือสันโดษ เช่น

เห็นผู้ดีมีทรัพย์ประดับแต่ง ของตัวน้อยก็จะถอยไปทุกวัน	อย่าทำแข่งวาสนากระยาหงัน เหมือนตัดบันตันทนุสนุกาไร (ตำรงราชานูภาพ, ๒๕๑๕, น.๕๓๑)
--	---

จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นว่าคำสอนนี้สอดคล้องกับความหมายของ “สันโดษ” ที่กล่าวว่า
“ยินดีตามฐานะที่ตนมีอยู่เป็นอยู่ ไม่ยินดีเกินฐานะหรือภาวะของตน...” (สวัสต์ดี พินิจจันทร์, [ม.ป.ป.], น.๑๙)
อันจะเป็นการลดอุปนิสัยโลภ และนำไปสู่อุปนิสัยประหยัด คือรู้จักใช้จ่ายในสิ่งที่สมควร ซึ่งก็เป็นการถือ
สันโดษเช่นกัน คือ ความยินดี ความพอใจในสิ่งที่ตนมีอยู่ อันได้แก่ ปัจจัยสี่ ซึ่งในกลอนสุภาสิตของสุนทรภู่
ก็ได้กล่าวถึงคติธรรมนี้ไว้ ดังนี้

มีสิ่งพึงประจบให้ครบบาท จงมีกินน้อยกินน้อยค่อยบรรจง	อย่าให้ขาดสิ่งของต้องประสงค์ อย่าจ่ายลงให้มากจะยากนาน (ตำรงราชานูภาพ, ๒๕๑๕, น.๕๒๗)
--	--

ตัวอย่างที่แสดงถึงความประพฤติดีทางจิตใจเกี่ยวกับเรื่องความกตัญญู คือ

อนึ่งเล่าเข้าที่ศรีไสยาสน์ เป็นนิรันดรสรรเสริญเจริญพร	อย่าประมาทหมั่นคำนับลงกับหมอน คุณบิดรมารดาคุณอาจารย์ฯ (ตำรงราชานูภาพ, ๒๕๑๕, น.๕๐๗)
ด้วยชนกชนนีนั้นมิคุณ อุ้มอุทรป้อนข้าวมาเท่าไร	ได้การุญเลี้ยงรักษามาจนใหญ่ หมายจะได้พึ่งพาธิดาควง (ตำรงราชานูภาพ, ๒๕๑๕, น.๕๒๗)

จากตัวอย่างข้างต้นคือการรู้จักและซาบซึ้งในพระคุณท่านที่มีคุณแก่ตน ในที่นี้ได้แก่
บิดามารดา ถือว่ามีพระคุณสูงสุด ครูบาอาจารย์มีพระคุณรองจากบิดามารดา ซึ่งสอดคล้องกับคติธรรม
เรื่องการบูชาผู้ที่ควรบูชา คือ “คำว่า ผู้ที่ควรบูชา หมายถึงผู้ที่เจริญกว่าโดย คุณสมบัติ ในฝ่ายบรรพชิต
อุปัชฌาย์อาจารย์เป็นผู้ควรบูชาของศิษย์... บิดามารดาเป็นผู้ควรบูชาของบุตรธิดา” (สวัสต์ดี พินิจจันทร์,

[ม.ป.ป.], น.๓) ซึ่งการบูชาอาจทำโดยการเคารพ กราบไหว้ ตลอดจนปฏิบัติตามคำสั่งสอน อย่างไรก็ตาม นอกจากบุคคลแล้ว สิ่งต่างๆ ที่มีคุณแก่ตนก็สมควรจะสำนึกคุณด้วยเช่นกัน ดังตัวอย่าง

เมื่อสร้งน้ำสำเร็จเสร็จธุระ

คำนับพระคงคาเป็นอาจิณ ๗

(ตำรงราชานุกาพ, ๒๕๑๕, น.๕๐๓)

ตัวอย่างสุดท้ายของการประพฤติดีทางจิตใจ คือ การรู้จักข่มใจ และความอดทน ได้แก่ การยัดหลักทมะ ขันติ ในพระพุทธานุศาสน์ ทำให้ใจเป็นสุขและไม่ก่อศัตรู โดยเริ่มตั้งแต่ตื่นนอนในเวลาเช้า ว่า “ตื่นนอนให้ห้ามโมโหอย่าโกรธา” (ตำรงราชานุกาพ, ๒๕๑๕, น.๕๐๑) ซึ่งตามหลักความจริงหาก อารมณ์ไม่แจ่มใส ย่อมทำให้สมองไม่ปลอดโปร่งเช่นกัน การทำกิจใดๆ ตลอดทั้งวันก็อาจติดขัดได้ หรือใน ฐานะของภรรยา ก็ควรรู้จักผ่อนหนักเป็นเบาเพื่อให้ชีวิตครอบครัวราบรื่น ดังตัวอย่าง

แม้้นหัวเดียดเจ้าจงดับระงับไว้

อย่าพ้อใจขึ้นเสียงเถียงประสม

เขาเป็นไฟเราเป็นน้ำค่อยพรว่ำพรม

แม้้นระคมขึ้นทั้งคู่จะวู่วาม

(ตำรงราชานุกาพ, ๒๕๑๕, น.๕๔๑)

๒.๓ **คติธรรมที่สะท้อนความเชื่อ** ดังที่กล่าวแล้วว่าสังคมในสมัยนี้เป็นสังคมพุทธศาสนา ราษฎร ดำเนินชีวิตตามหลักธรรมคำสอนของศาสนาพุทธ แต่ความเชื่อในเรื่องภูตผี ปิศาจ อำนาจเร้นลับ และไสยศาสตร์ก็ยังคงมีอยู่ คติธรรมที่สะท้อนให้เห็นความเชื่อ มีตัวอย่างดังต่อไปนี้

คติธรรมจากความเชื่อเกี่ยวกับฤกษ์ยาม เช่น

อึ่งวันชำระสระพระเกล้า

อังคารเสาร์สิ้นวิบัติภัย

ตัดเล็บวันพุธจันทร์กันจ้งไร

เรียนสิ่งใดวันพฤหัสบดี ๗

(ตำรงราชานุกาพ, ๒๕๑๕, น.๕๐๒)

คติธรรมจากความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งที่เป็นมงคลหรืออัปมงคล เช่น

อึ่งอย่าไปไต่ช่องคลองตะพาน

อย่าลอดร้านพักแพงแรงราตี

(ตำรงราชานุกาพ, ๒๕๑๕, น.๕๐๓)

อึ่งว่าถ้าจะจรแลนอนนึ่ง

สำเนียงดั่งโพงเผาะเกาะกุกกัก

คือคุณผีปิศาจอุบาทว์ภัย

โครทายหักถูกฤทธิวิทยา ๗

(ตำรงราชานุกาพ, ๒๕๑๕, น.๕๐๔)

คติธรรมจากความเชื่อดังตัวอย่างทั้งสามนี้ แม้เมื่อพิจารณาให้ดีจะสามารถใช้หลักเหตุผลมา อธิบายได้ก็ตาม แต่จะเห็นได้ว่าคำสอนโดยอ้างอำนาจ คุณไสย ผีปิศาจ ซึ่งไม่เห็นตัวตนเป็นสิ่งที่น่ากลัวกว่า สามารถโน้มน้าวใจราษฎรในสมัยนั้นให้ปฏิบัติตาม เพราะ “สิ้นวิบัติภัย” หรือ “กันจ้งไร” ได้ ในขณะที่ เดียวกันก็ให้งดเว้นไม่ปฏิบัติ เพราะ “แรงราตี” หรือ “คุณผีปิศาจอุบาทว์ภัย” ได้ง่ายกว่าการใช้หลักเหตุผล ด้วยความเชื่อเรื่องดังกล่าวฝังในจิตใจของราษฎรเช่นเดียวกับความเลื่อมใสในพระพุทธานุศาสน์ ดังที่สมบัตติ จันทรวงค์ (๒๕๓๗, น.๒๕ - ๒๖) กล่าวว่า “ลักษณะเฉพาะของพุทธศาสนาในไทยที่สำคัญคือความจริงที่ ว่าความเชื่อของคนไทยส่วนใหญ่ั้นเป็นการผสมผสานเข้ากันระหว่างหลักพุทธศาสนากับความเชื่อใน

เรื่องเทวดาและภูตผี” เรื่องที่อยู่นอกเหนือธรรมชาติ เช่น นรก สวรรค์ เทวดา นางฟ้า การทรงเจ้าเข้าผี การทำเสน่ห์ยาแฝด การศึกษาโหรา การทำนายฝัน โชคลาง นั้น เป็นเรื่องที่ยอมรับกันโดยทั่วไป” ด้วยเหตุนี้คนโบราณจึงใช้อุบายดังกล่าวในการโน้มน้าวใจให้ราษฎรปฏิบัติตาม เพื่อให้สอดคล้องกับความเชื่อของคนในสมัยนั้น

คติธรรมที่มาจากคำสอนทางศาสนาพุทธและความเชื่อนับเป็นคติธรรมหลักในสังคมดังที่ได้กล่าวไว้แต่ต้น ด้วยเหตุนี้จึงอาจเห็นคติธรรมดังกล่าวปรากฏสอดคล้องกัน ทั้งในคติธรรมซึ่งมีที่มาจากสังคมศักดินา และคติธรรมที่มาจากสภาพการจัดการศึกษา นอกจากนี้เมื่อศึกษาต่อไปยังเห็นคติธรรมดังกล่าวคงปรากฏในยุคสมัยต่อๆ มาด้วยเช่นกัน เนื่องจากความเลื่อมใสในพระพุทธรศาสนายังฝังแน่นในจิตใจคนไทยไม่เสื่อมคลายนั่นเอง

๓. คติธรรมซึ่งมีที่มาจากสภาพการศึกษา จากการจัดการศึกษาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นสามารถพิจารณาคติธรรมได้เป็น ๓ ประการ ดังนี้

๓.๑ ความขยันหมั่นศึกษาค้นคว้าความรู้และเรียนรู้อย่างลึกซึ้ง ดังที่กล่าวแล้วว่าเจ้านายหรือผู้อยู่ในตระกูลสูงจะได้รับการศึกษาในพระราชวัง และคงจะถือเป็นเรื่องสำคัญ เนื่องจากจำเป็นต้องนำความรู้ไปใช้ในกิจการของบ้านเมือง ดังนั้นกลอนสุภาพจิตของสุนทรภู่จึงเน้นให้เจ้านายทรงขยันศึกษาเล่าเรียนและรู้จักเรียนรู้อวิชาต่างๆ ให้ลึกซึ้ง อยู่หลายตอน ดังตัวอย่าง

อุตส่าห์เรียนเขียนอ่านบุราณราช

ไสยศาสตร์สงครามตามประสงค์

(ตำรงราชานุกาพ, ๒๕๑๕, น.๕๑๐)

จงพากเพียรเรียนไว้จะได้ทราบ

ทั้งกลอนกาพย์การกลพรรณนิบัติ

(ตำรงราชานุกาพ, ๒๕๑๕, น.๕๑๔)

หรือตอนที่กล่าวว่า “แต่วิชาช่วยกายจนวายปรมาณ ๗” (ตำรงราชานุกาพ, ๒๕๑๕, น.๕๑๔) นอกจากนี้ยังควรหมั่นทบทวนวิชาอยู่เสมอ ดังตัวอย่าง

๐ หนึ่งวิชาอคมถมนำ

เวลาค่ำควรคิดเป็นนิจคิด

จึงศักดิ์สิทธิ์ฤทธิรณพันไพริน

ให้เพิ่มภิญโญศปรากฎไป ๗

(ตำรงราชานุกาพ, ๒๕๑๕, น.๕๐๗)

๓.๒ ความขยันทำงานบ้านงานเรือนและรู้หน้าที่ของภรรยาที่ดี เนื่องจากการเรียนหนังสืออยู่ที่วัด ผู้หญิงจึงไม่มีโอกาสได้เรียนหนังสือ เมื่อเติบโตขึ้นต้องออกไปเป็นแม่บ้าน ทำให้ผู้หญิงต้องเรียนการบ้านงานเรือนซึ่งอาจเรียนจากผู้ใหญ่ในบ้าน หรือเรียนจากบุคคลชั้นสูงในสมัยนั้น สุนทรภู่จึงเน้นคำสอนเรื่องการเป็นแม่บ้านและหน้าที่การเป็นภรรยา ซึ่งเป็นสิ่งที่ผู้หญิงควรประพฤติ เช่น

เขม้นขะมักักรักการงานของตน

อย่าชุกชนคบเพื่อนโพล่เขื่อนแชน

(ตำรงราชานุกาพ, ๒๕๑๕, น.๕๒๗)

อยู่สถานบ้านช่องนั้นต้องคิด

ให้รู้จักการหญิงทุกสิ่งสา

(ตำรงราชานุกาพ, ๒๕๑๕, น.๕๓๐)

๓.๓ การเคารพผู้อาวุโส เป็นคตินิยมที่ได้จากการศึกษาอีกประเภทหนึ่ง คือการสืบทอดวัฒนธรรมจากญาติผู้ใหญ่ ดังจะเห็นได้จากการที่สุนทรภู่มักจะกล่าวถึงเสมอว่าให้เชื่อถือคำโบราณ เช่น

แม้หนีคเณศเปลี่ยนเรื่องเบื่องโบราณ	ขอประทานอภัยโทษได้โปรดเอ๋ย ฯ
	(คำรกราชานุกาพ, ๒๕๑๕, น.๕๐๕)
ประเพณีที่บำรุงกรุงกษัตริย์	ปฏิบัติพร้อมกันตามบรรพการ
ต่างพระทัยนัยนเตรสังเกตุการ	ตามโบราณเรื่องราชานูวัตร
	(คำรกราชานุกาพ, ๒๕๑๕, น.๕๑๓)

จากการศึกษาคตินิยมในกลอนสุภาพชุดทั้ง ๓ เรื่อง จะเห็นความสอดคล้อง กับสภาพสังคมในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นอย่างชัดเจน ทั้งในลักษณะที่เป็นการประพฤติปฏิบัติของราษฎรในสังคมอยู่แล้ว และในลักษณะที่ผู้แต่งตั้งใจจะเสนอแนะ อบรม เพื่อให้ได้รับการยกย่องจากสังคม หรือเป็นที่ยอมรับของสังคมในสมัยนั้นๆ และเมื่อเปรียบเทียบกับคำสอนในหนังสือแบบเรียนภาษาไทยสมัยนั้น เช่น *ประถม ก กา ประถม ก กา หัดอ่าน* หรือ *ปฐมมาลา* จะเห็นว่าคตินิยมที่ปรากฏในกลอนสุภาพชุด ๓ เรื่องของสุนทรภู่อยังสอดคล้องกับคำสอนในหนังสือแบบเรียนได้เป็นอย่างดีด้วย ดังตัวอย่างคำสอนจากหนังสือแบบเรียนเกี่ยวกับความขยันหมั่นเพียร “หมั่นเรียนเพียรอุส่าห์ ให้อ่านวารสารพัน” (ศิลาปกร, ๒๕๐๖, น.๓๑) การทำความดีทั้งทางกาย วาจา จิตใจ เช่น การมีสัมมาคารวะต่อผู้ใหญ่ “เคารพบนอบ สิ่งใดไม่ชอบ อย่าควรทำไป เดินเห็นลูกนั่ง ต่อหน้าผู้ใหญ่ ระวังระไว คอยด้อมถ่อมตัว” (ศิลาปกร, ๒๕๐๖, น.๙๓) การไม่พูดเท็จ “ถ้าจะเจรจา อย่ามุขว่าแกไข” (ศิลาปกร, ๒๕๐๖, น.๑๐๕) และการมีความกตัญญู มีขันติ เช่น “สันดานประกอบด้วย กตัญญูและขันติ” (ศิลาปกร, ๒๕๐๖, น.๑๓๕) ฯลฯ ดังนั้นเมื่อหนังสือแบบเรียนทำหน้าที่เป็นเครื่องมือในการอบรมราษฎรในสมัยนั้นๆ ให้มีบุคลิกภาพตามที่สังคมนั้นปรารถนา ความสอดคล้องกันของคตินิยมที่ปรากฏกับคำสอนในหนังสือแบบเรียนจึงเป็นเครื่องยืนยันได้ว่า คตินิยมที่ปรากฏในกลอนสุภาพชุด ๓ เรื่องของสุนทรภู่นี้มีความสมสมัย อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่าความสมสมัยนี้คงพบได้ในสังคมยุคต่อๆ มาด้วย

กลอนสุภาพชุดของสุนทรภูู่กับสภาพสังคมไทยในปัจจุบัน

ประทีป วาทิกทินกร (๒๕๑๘, น.๑๕๖) กล่าวถึงคุณค่าในงานวรรณกรรมของสุนทรภู่ว่า “...สุนทรภูู่ได้สอดแทรกข้อคิด ปรัชญา คติชีวิต และธรรมดาดรรชนีของมนุษย์ไว้เสมอ ในรูปของสำนวนโวหาร และสุภาพชุด ความคิดเหล่านี้ล้วนแล้วแต่คมคาย และเกือบไม่มีข้อใดเลยที่พ้นสมัย...” จากคำกล่าวข้างต้นเมื่อนำมาพิจารณาถึงสภาพสังคมไทยปัจจุบันกับคตินิยมที่พบในกลอนสุภาพชุดทั้ง ๓ เรื่องของสุนทรภูู่แล้ว จะเห็นว่าเป็นความจริง ดังรายละเอียดต่อไปนี้

๑. การแบ่งชนชั้นและการปกครองในสังคมไทยปัจจุบัน ปัจจุบันประเทศไทยปกครองโดยระบอบประชาธิปไตย มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขอยู่ภายใต้กฎหมายคือรัฐธรรมนูญ แต่มีกลุ่มบุคคลทำหน้าที่กำหนดนโยบาย ควบคุมบริหารประเทศ คือ คณะรัฐบาล เปรียบเทียบได้กับขุนนางในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งมีอำนาจเหนือราษฎรทั่วไป ดังนั้นคตินิยมที่สุนทรภูู่ให้ไว้แก่เจ้านายในเรื่องของ *การวางตัวดี มีน้ำใจ* เช่น “เขาทำขอบลอบให้น้ำใจขึ้น” (คำรกราชานุกาพ, ๒๕๑๕, น.๕๑๒) หรือ

“ได้เป็นที่พึ่งพาเหล่าข้าไท” (ดำรงราชานุภาพ, ๒๕๑๕, น.๕๑๖) หากระดับผู้บริหารประเทศได้นำมาใช้กับราษฎรในสังคมไทยปัจจุบัน ย่อมสร้างความสุขสงบมากยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตาม หากมองโครงสร้างสังคมไทยปัจจุบันให้ลึกซึ้งขึ้น ยังแบ่งออกได้เป็นสังคมชนบทและสังคมเมือง สังคมชนบทนี้เองที่เป็นโครงสร้างเกือบทั้งหมดของสังคมไทย ราษฎรร้อยละ ๘๐ ประกอบอาชีพเกษตรกรรม สถานภาพของราษฎรในสังคมนี้ไม่แตกต่างกันนัก จึงไม่เห็นลักษณะการแบ่งชนชั้นเท่าที่ควร ในทางตรงกันข้ามกลับเป็นสังคมที่ใกล้ชิด มีความสัมพันธ์กันดีในระบบเครือญาติ เคารพผู้อาวุโส มีน้ำใจช่วยเหลือเกื้อกูลกัน นอกจากนี้ยังยึดมั่นในคุณความดีตามหลักพระพุทธศาสนาอีกด้วย ส่วนสังคมเมืองหรือสังคมเมืองหลวงนั้นมีการแบ่งชนชั้นกันค่อนข้างชัดเจน ขึ้นอยู่กับฐานะทางเศรษฐกิจ อำนาจทางการเมือง และระดับการศึกษา เป็นชนชั้นที่เน้นเรื่องของอำนาจและอภิสิทธิ์ ชนชั้นของสังคมเมืองแบ่งได้เป็น ๕ ชนชั้น คือ *ชนชั้นผู้ดีเก่า* สืบเชื้อสายมาจากตระกูลเก่าและขุนนาง *ชนชั้นบุคคลชั้นนำในสังคม* คือผู้บริหารประเทศ นักการเมือง ข้าราชการระดับสูง และนักธุรกิจที่มีกิจการมั่นคงใหญ่โต ชนชั้นนี้มีฐานะทางเศรษฐกิจดี หรือมีอำนาจทางการเมืองสูง *ชนชั้นกลางระดับสูง* คือพวกข้าราชการหรือประกอบอาชีพอื่นแต่มีระดับความรู้สูงพอสมควร และฐานะทางเศรษฐกิจค่อนข้างดีถึงปานกลาง *ชนชั้นกลางระดับต่ำ* คือพวกช่างฝีมือ กรรมกรชำนาญการ คนงานในโรงงานอุตสาหกรรม เป็นชนชั้นที่พยายามไต่เต้าไปสู่ชนชั้นที่สูงขึ้น *ชนชั้นต่ำ* คือกลุ่มผู้ใช้แรงงาน หรือพวกหาเช้ากินค่ำ ส่วนใหญ่มาจากสังคมชนบทและอาศัยอยู่ในชุมชนแออัด (วิชนีกร เศรษฐโร, ๒๕๓๒, น.๒๐)

จากโครงสร้างสังคมดังกล่าวจะเห็นว่าคตินิยมในกลอนสุภาสิตของสุนทรภู่สอดคล้องกับการประพฤติปฏิบัติของราษฎรในสังคมชนบทอยู่แล้ว ทั้งเรื่องของความมีน้ำใจ การเคารพผู้อาวุโส หรือการทำความดีตามหลักพระพุทธศาสนา ส่วนสังคมเมืองนั้นทำให้มองเห็นปัญหาการแก่งแย่งแข่งขันเพื่อยกระดับของตนเอง และการใช้อำนาจในทางที่ไม่ถูกต้อง กดขี่ข่มเหงผู้อยู่ต่ำกว่าตน ซึ่งหากนำคตินิยมในกลอนสุภาสิตมาเป็นแนวทางในการประพฤติปฏิบัติ โดยเฉพาะการปฏิบัติตามหลักธรรมะคือ *การถือสันโดษ* หรือความพอใจในสิ่งที่ตนมีอยู่ เช่น “อย่าเบื้อเยื่อพอกใหญ่ออกให้เกิน” หรือ “จงนุ่งเจียมหม่อมเจียมเสี้ยมหมิง” (ดำรงราชานุภาพ, ๒๕๑๕, น.๕๓๑) คงมีส่วนช่วยให้ปัญหาสังคมปัจจุบันลดลงไปได้มาก

ส่วนการแบ่งชั้นทางเพศที่เคยปรากฏในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น คือการให้ความสำคัญแก่เพศชายมากกว่าเพศหญิงนั้น การแบ่งชั้นทางเพศดังกล่าวก็ลดความเข้มข้นลงแล้ว การเปลี่ยนแปลงนี้มีมาตั้งแต่รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงเห็นว่าทั้งเพศชายและเพศหญิงควรมีสิทธิเสมอภาคด้านการศึกษา ผู้หญิงจึงมีโอกาสดำเนินการศึกษามากขึ้น ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับระดับการศึกษาและความสามารถของแต่ละบุคคลด้วย อย่างไรก็ตาม ก็ทำให้แนวคิดที่ว่าผู้หญิงต้องเตรียมตัวเป็นแม่บ้านแม่เรือนเพื่อเป็นภรรยาที่ดีและให้สามีหาเลี้ยง เปลี่ยนไป คตินิยมในกลอนสุภาสิตของสุนทรภู่ที่กล่าวว่า *เพศหญิงควรวางตัวดี สุภาพ เรียบร้อย รักนวลสงวนตัว* อันเป็นการรักษาตัวเพื่อให้ผู้ชายเห็นคุณค่าจะได้มาสู่ของตนไปเป็นภรรยา นั้น ยังเป็นสิ่งดีที่ผู้หญิงควรนำไปปฏิบัติ ทั้งเรื่องความสุภาพในกิริยาท่าที หรือการแต่งกาย เช่น “อย่าเดินกรายย้ายออกยกผ้าหม่อม” หรือ “อย่านุ่งผ้าพอกใหญ่ได้สะเดือ” (ดำรงราชานุภาพ, ๒๕๑๕, น.๕๒๒) และการรักนวลสงวนตัว เช่น “จงรักตัวอย่าให้มัววราศีหม่อม” (ดำรงราชานุภาพ, ๒๕๑๕, น.๕๒๕) หรือ “อย่าชิงสุกก่อนห่ามไม่งามดี” (ดำรงราชานุภาพ, ๒๕๑๕, น.๕๒๖) แต่มีไข่เตรียมตัวไว้ให้ผู้ชายมาสู่ขอ หากเพื่อความปลอดภัยของตนเอง เนื่องจากปัญหการก่ออาชญากรรม การชำรุดขึ้นในปัจจุบันประการหนึ่งก็มีที่มาจากพฤติปฏิบัติตนไม่เหมาะสมของผู้หญิงผู้นั้นเองด้วย หากมีกิริยาดี วางตัวเหมาะสม

ย่อมมีส่วนทำให้ผู้ชายรู้สึกเกรงและไม่กล้าลวนลาม

สำหรับผู้หญิงที่แต่งงานแล้ว แม้ในปัจจุบันผู้หญิงหลายคนจะไม่ได้เป็นเฉพาะแม่บ้านแม่เรือน หากทำงานนอกบ้านด้วย แต่ผู้ชายส่วนใหญ่ก็ยังคงคาดหวังให้ภรรยาของตนทำหน้าที่เป็นแม่บ้านแม่เรือน อย่างไม่บกพร่องไปพร้อมๆ กัน ดังนั้นคตินิยมในกลอนสุภาสิตของสุนทรภู่ทั้งเรื่องของความซื่อสัตย์และการทำหน้าที่ของภรรยาที่ดีจึงยังคงเป็นคตินิยมที่สมสมัยสำหรับการครองชีวิตคู่ให้ยั่งยืนนาน นอกจากนี้ยังสร้างคุณค่าให้ตัวหญิงผู้นั้นเองด้วย ส่วนคตินิยมเกี่ยวกับการเคารพสามีนั้นน่าจะเปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากปัจจุบันผู้หญิงที่แต่งงานก็ออกไปทำงานนอกบ้าน จึงสามารถเลี้ยงตนเอง ไม่จำเป็นต้องให้สามีหาเลี้ยงฝ่ายเดียว การเคารพสามีจึงควรเปลี่ยนเป็นการให้เกียรติซึ่งกันและกัน จะทำให้ครองชีวิตคู่กันได้อย่างยืนยาวกว่าการให้ภรรยาต้องเคารพสามีเท่านั้น

๒. สังคมชาวพุทธในปัจจุบัน แม้อิทธิพลจากสังคมตะวันตกจะเผยแพร่เข้ามาในสังคมปัจจุบันมากขึ้นเพียงใด และเปลี่ยนแปลงสังคมไทยในหลายๆ ด้าน ทั้งบุคลิกภาพ การแต่งกาย การศึกษา ฯลฯ แต่สิ่งหนึ่งซึ่งไม่อาจเปลี่ยนแปลงได้คือ การมีศาสนาพุทธเป็นศาสนาประจำชาติ พระมหากษัตริย์ก็ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา และทรงสนับสนุนทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาหลายประการ ราษฎรไทยเองกว่าร้อยละ ๙๐ ก็เป็นชาวพุทธ

อย่างไรก็ตาม การแสดงความเคารพเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาของราษฎรด้วยการปฏิบัติตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนา ปัจจุบันนี้เห็นได้ชัดเจนเฉพาะในสังคมชนบทเท่านั้น อันได้แก่ พิธีกรรมต่างๆ เช่น การทำบุญ ตักบาตร เลี้ยงพระ การเวียนเทียนรอบพระอุโบสถในวันสำคัญทางศาสนา หรือการปฏิบัติตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ดังกล่าวแล้วในหัวข้อโครงสร้างสังคมชนบท สำหรับสังคมเมือง การนำหลักธรรมมาเป็นแนวทางปฏิบัติจะลดลง อิทธิพลจากวัฒนธรรมตะวันตกมีผลให้ราษฎรไทยในสังคมเมืองกลายเป็นพวกหลงใหลวัตถุ นอกจากนี้ปัญหาเศรษฐกิจยังมีผลให้ราษฎรต้องพยายามเอาตัวรอดในสังคม จนก่อให้เกิดนิสัยเห็นแก่ตัว เอาเปรียบผู้อื่น ลักขโมย ฉ้อราษฎ์บังหลวง อารมณ์ร้อน ก้าวร้าว นำไปสู่การทำลายชีวิตกันเพราะพุดผัดใจหรือขัดผลประโยชน์ ปัญหาร้ายแรงเหล่านี้ทำให้มองเห็นว่าแม้สังคมเมืองจะยังคงนับถือศาสนาพุทธ แต่ก็ละเลยการปฏิบัติตามหลักธรรมทางศาสนาไปมาก ดังนั้นหากนำคตินิยมในกลอนสุภาสิตของสุนทรภู่มาเป็นแนวทางปฏิบัติ โดยเฉพาะในเรื่องคุณลักษณะเด่นของพระพุทธศาสนา เช่น ความมีเมตตา ไม่เบียดเบียนชีวิตผู้อื่น หรือการประพฤติดีทางกาย เช่น การมีสัมมาคารวะ ทางวาจา ได้แก่ การพูดจาสุภาพ ดังที่กล่าวว่า “มั่นพูดดีมีคนเขาเมตตา” (ตำราราชานุภาพ, ๒๕๑๕, น. ๕๒๙) ตลอดจนการประพฤติดีทางใจ โดยเฉพาะการถือสันโดษ และการรู้จักข่มใจ การอดทน ย่อมทำให้เกิดความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินยิ่งขึ้น

เมื่อพระพุทธศาสนาถือเป็นศูนย์กลางในการดำเนินชีวิตของราษฎร สามารถสร้างความสุขสงบในสังคมได้ การนับถือศาสนาพุทธจึงไม่ควรเป็นเพียงการปฏิบัติแต่เรื่องของ “เปลือก” เช่น การสร้างพระอุโบสถใหญ่โต หรือการทำพิธีกรรมต่างๆ เช่น ทำบุญ ตักบาตร เท่านั้น หากควรปฏิบัติตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาอย่างเคร่งครัดด้วย เพื่อให้สังคมไทยในปัจจุบันเป็นสังคมที่ได้รับการพัฒนาทั้งทางด้านวัตถุและจิตใจไปพร้อมๆ กัน

๓. การจัดการศึกษาในสังคมไทยปัจจุบัน การศึกษาในปัจจุบันมีลักษณะเป็นแบบแผน คือมีสถานที่เรียน ได้แก่ โรงเรียน มีครูผู้สอน มีนักเรียน มีหลักสูตร มีการจัดการเรียนการสอน มีหนังสือและอุปกรณ์การสอน และมีการจัดสอนเพื่อแบ่งระดับชั้นของผู้เรียน ภายหลังการแข่งขันด้านการศึกษาที่มีมากขึ้น ทั้งเพื่อให้ได้

ศึกษาในสถาบันที่มีชื่อเสียง เพื่อให้ได้ศึกษาในระดับที่สูงขึ้น ตลอดจนเพื่อให้มีโอกาสได้รับทุนการศึกษาต่างๆ ทั้งในประเทศและต่างประเทศ ด้วยการแข่งขันด้านการศึกษาที่มีสูงขึ้นนี้ คติธรรมสำคัญและจำเป็นยิ่งซึ่งสอดคล้องกับคติธรรมในกลอนสุภาสิตของสุนทรภู่คือ *ความขยันหมั่นเพียร* และเมื่อมีการแข่งขันมากขึ้นงบประมาณที่จะต้องใช้จ่ายด้านการศึกษาเพิ่มขึ้น จึงทำให้เกิดปัญหาต่างๆ ตามมา เช่น การขาดโอกาสทางการศึกษาของผู้มีรายได้น้อย การแบ่งแยกผู้เรียนเป็นกลุ่มเก่ง ซึ่งอาจก่ออุปนิสัยเห็นแก่ตัว กับกลุ่มอ่อน ซึ่งอาจเป็นปมด้อย ฯลฯ ดังนั้น นอกจากการเน้นความรู้วิชาการแล้ว สิ่งที่ไม่ควรละเลยประการสำคัญคือ คุณธรรม ซึ่งคติธรรมในกลอนสุภาสิตที่เน้นให้ดำเนินชีวิตตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า คือ *การทำความดีทั้งทางกาย วาจา และจิตใจ* จึงเป็นสิ่งที่ควรนำมาเน้นย้ำในระบบการศึกษาปัจจุบันให้มากขึ้น

ส่วนการศึกษาอีกประเภทหนึ่งคือการสืบทอดงานฝีมือต่างๆ จากครอบครัวหรือผู้อาวุโสในหมู่บ้านนั้น แม้ปัจจุบันจะไม่มีลักษณะดังกล่าว แต่จากการปฏิรูปการศึกษา พ.ศ.๒๕๔๒ ที่เน้นให้มีการเรียนรู้จากชุมชน ก็อาจพิจารณาเข้ากับลักษณะข้างต้นได้ ดังนั้น คติธรรมเกี่ยวกับการ *เคารพผู้อาวุโส* จึงยังเป็นคติธรรมสมัย นอกจากนี้หากผู้ใดปฏิบัติตามคติธรรมนี้ก็ย่อมสร้างเสน่ห์ให้คนนั้นเป็นที่รักของผู้ใหญ่และผู้พบเห็นทั่วไป ได้อย่างดีอยู่แล้ว

บทสรุป

จากการศึกษาคติธรรมในกลอนสุภาสิต ๓ เรื่องของสุนทรภู่คือ *สวัสดิรักษา* *เพลงยาวถวายโอวาท* และ *สุภาสิตสอนหญิง* พบว่า คติธรรมที่พบมี ๔ ลักษณะ คือ ลักษณะแรกเป็นคำสอนที่มีมาแต่โบราณ ลักษณะที่สองเป็นสิ่งที่ราษฎรในยุคสมัยนั้นๆ ประพฤติปฏิบัติ ลักษณะที่สามเป็นความคาดหวังของสังคมสมัยนั้น และลักษณะสุดท้ายเป็นประสบการณ์ หรือความคิดความรู้สึกของผู้แต่งหรือสุนทรภู่เอง (ลักษณะนี้อาจหมายรวมกับลักษณะที่สามก็ได้ เพราะสุนทรภู่ก็เป็นผู้ที่อยู่ในสังคมสมัยนั้นด้วย) นอกจากนี้ยังพบว่า คติธรรมที่ปรากฏมีความสอดคล้องกับสภาพสังคมในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทั้งในแง่ซึ่งมีที่มาจาก การแข่งขันชั้นในสังคม มาจากความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา และมาจากการจัดการศึกษา ตลอดจนพบว่าคติธรรมส่วนใหญ่สอดคล้องกับสภาพสังคมไทยปัจจุบันในแง่เดียวกันด้วย คติธรรมที่สุนทรภู่สอดแทรกในกลอนสุภาสิตจึงนับว่ามีความสมสมัยและมีคุณค่าต่อผู้ปฏิบัติทุกยุคทุกสมัย

เป็นที่น่าสังเกตว่าคติธรรมที่พบส่วนใหญ่ครอบคลุมด้วยเรื่องที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา อันได้แก่ การทำความดีทั้งทางกาย วาจา และจิตใจ ทำให้มองเห็นว่าเป็นเพราะสังคมไทยยังคงมีพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันหรือไม่ จึงทำให้คติธรรมที่พบไม่เคยล้าสมัย แต่กลับเป็นสิ่งที่สมควรนำมาเป็นแนวทางประพฤติปฏิบัติอยู่ตลอดมา ไม่ว่าโครงสร้างทางสังคมหรือการจัดการศึกษาจะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร และหากเป็นเช่นนั้นจริง สมควรหรือไม่ที่สังคมทุกยุคทุกสมัยจะนำคติธรรมดังกล่าวมาถ่ายทอดให้สมาชิกในสังคมได้รับรู้อย่างสม่ำเสมอเพื่อพัฒนาบุคลิกภาพของสมาชิกในสังคมให้มีคุณภาพ อันจะช่วยพัฒนาสังคมให้มีคุณภาพยิ่งขึ้นต่อไป

บรรณานุกรม

- กฤษณา วงศาพันธ์ และคนอื่นๆ. *วิถีไทย*. กรุงเทพฯ: บริษัทคอมฟอร์ม จำกัด, ๒๕๔๒.
 เจือ สตะเวทิน. *สุนทรภู่*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๑๖.

- ฐิติมา อนุกุลวรรณกะ. *ไทยศึกษา*. พิมพ์ครั้งที่ ๒. ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ สถาบันราชภัฏสวนดุสิต. กรุงเทพมหานคร, ๒๕๔๒.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ. *ชีวิตและงานของสุนทรภู่*. นครหลวงฯ: บรรณาการ, ๒๕๑๕.
- บงอร บิยะพันธ์. *ประวัติศาสตร์ไทย*. กรุงเทพมหานคร: โอ.เอส.พรีนติ้งเฮ้าส์, ๒๕๓๘.
- พิน ดอกบัว. *พระพุทธศาสนากับคนไทย*. กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๔๒.
- ภิญโญ ศรีจำลอง. "วัยเยาว์ของสุนทรภู่," *โคตรญาติ "สุนทรภู่"* กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เวียนแก้วการพิมพ์, ๒๕๒๙.
- รัชนิกร เศรษฐ. *โครงสร้างสังคมและวัฒนธรรมไทย*. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๓๒.
- ราชบัณฑิตยสถาน. *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕*. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: บริษัทอักษรเจริญทัศน์ อ.จ.ท.จำกัด, ๒๕๓๙.
- ศิลปากร, กรม. *ประถม ก กา ประถม ก กา หัดอ่าน ปฐมมาลา อักษรนิติ แบบเรียนหนังสือไทยฉบับหอสมุดแห่งชาติ*. พระนคร: โรงพิมพ์เจริญธรรม, ๒๕๐๖.
- สมบัติ จันทรวงศ์. *โลกทัศน์ของสุนทรภู่*. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๓๗.
- สวัสดิ์ พินิจจันทร์. *คติธรรม*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, [ม.ป.ป.].
- สุพิศวง ธรรมพันทา. *พื้นฐานวัฒนธรรมไทย*. กรุงเทพฯ: ดี.ดี.บุ๊คส์โตร์, ๒๕๓๒.

เจ้าพนักงานหอสมุด